

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD) / Cilt 5 - Sayı 1

Sorumlu Yazar: Aytek MEMMEDOVA / Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Felsefe Enstitüsü, Doç. Dr. a.z.m-9@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-4915- 6263

Atıf: Memmedova, A. (2021). Ortaçağ İslâm Düşüncesi Tarihinde Zaman Kavramına Bakış. Millî Kültür Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, 117-125.

Gönderim Tarihi: 21 Ocak 2021 / Kabul Tarihi: 21 Mayıs 2021

ORTAÇAĞ İSLÂM DÜŞÜNÇESİ TARİHİNDE ZAMAN KAVRAMINA BAKIŞ

ÖZET

Zaman geniş bir anlayışıdır, fizik, sosyoloji, ekonomi ve diğer bilimlerde farklı bakımdan yaklaşmışlar. Tüm tarihi dönemlerde bu kavram büyük değer taşımıştır. Zaman sürenin, iş ve hareketin geçtiği aşamayı ifade eder. Ku'ran-ı Kerim'de zaman kavramı saat, gün, ay, yıl gibi gösterilmiştir. Ortaçağ'da İslâm düşüncesi tarihinde dünyanın, evrenin yaratılışı hakkında meseleleri araştırırken zaman kavramına dikkat etmişler, zaman varlıkla birge araştırma konusudur. Doğu peripatetizminin ilk büyük temsilcisi, Mu'tezile mezhebine mensup Ebu Yusuf Yakub el-Kindî (800-873), Eşârilik mezhebinin kurucusu Ebu Hasan Eşâri (873-935), Basra'da X. yüzyılda ortaya çıkmış İhvân-ı Safâ felsefi cemiyetinin temsilcileri, Doğu peripatetikleri (meşşaileri) ve başka düşünürler zaman kavramını kendilerine özgü açılardan değerlendirmişler. Böylece, Ortaçağ'da İslâm düşüncesi tarihinde bilim adamları ve filozoflar zaman kavramına ait oldukları doktrinlere göre farklı bir bakış açısından yaklaşmışlar.

Anahtar kelimeler: Ortaçağ, İslâm Düşüncesi, Zaman, Din, Felsefe, Tarih

OVERVIEW TO THE CONCEPT OF TIME IN THE HISTORY OF MEDIEVAL ISLAMIC THOUGHT

ABSTRACT

The concept of time is a wide and large understanding, which approached differently in physics, sociology, economics, linguistics and other sciences. This concept continued to remain important throughout all historical periods. In Quran, the concept of time is shown as hour, day, month and year. In the history of Medieval Islamic thought, the concept of time was researched with being or existence, and drew attention while researching the issues about the creation of the universe. The first major representative of eastern peripatetism, Mu'tazila Abu Yusuf Yakub al-Kindi (800-873), the founder of the Ash'ari theology Abu al-Hasan al-Ash'ari (873-935), representatives of İhvân-ı Safâ which was appeared in the 10th century in Basra, Eastern peripatetics and other thinkers are estimated the concept of time from their own prism. Thus, in the history of Medieval Islamic thought, scientists and philosophers was approached from a different prism to the concept of time.

Keywords: Middle Ages, Islamic Thought, The Concept Of Time, Religion, Philosophy, History.

Giriş

İslâm aleminde oluşan bilim, kültür ve felsefî fikirlerin dünya bilim ve medeniyeti tarihinde önemli bir yeri vardır. İslâm aleminde bilimin gelişmesi birçok keşiflerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu keşiflerden biri de çalar saattir. Şöyle ki, Abbasi halifesi Harun er-Reşid (786-809) Kral Şarlman'a (768-814) çalar saat hediye etmişti. Bu ise bütün Avrupalıları hayrete düşürmüştü. Çünkü o zamana kadar Avrupalılar çalar saat görmemişlerdi [Müzniş Əlabbas, 1990: 34].

Filozof Nâsireddin Muhammed Tusi (1201-1274) dünya bilim ve felsefesinin zenginleşmesinde eşsiz katkılarda bulunmuş büyük şahsiyettir. Nasireddin Tusi'nin önderliğinde inşa edilmiş Marağa rasathanesi tüm dünyada yaygın olup, sonraki yıllarda bilimin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin mühabir üyesi Zakir Memmedov'un kaynaklara dayanarak gösterdiği bir olgu dikkat çekir: 1266'da Nâsireddin Tusi'nin yanına gelip, Marağa rasathanesinde çalışan Azerbaycanlı mühendis Kerimeddin Ebubekir Mahmud oğlu Salmasî kağıdı halledib alınan hamurdan aletler ve cihazlar düzeltirmiş. Kerimeddin Salmasî rasathanede içi boş dünya modelini hazırlamış, onun üzerinde iklimlerin tasvirini vermişti. Bu coğrafi globus idi. Ama bilim dünyasında sanıyorlar ki, ilk coğrafi globus Alman coğrafyacısı ve gezgini Martin Behaim (1459-1507) tarafından hazırlanmıştır [Məmmədov Zakir, 1983: 187].

Ortaçağ'da İslâm düşüncesi tarihinde Doğu peripatetizmi (Meşşai okulu), İşrâkîlik, Sûfilik (Tasavvuf), Fıkıh, Kelâm ve b. akımlar mevcuttu. Bu akımların temsilcilerinin eserleri daha sonraki yüzyıllarda medeniyetin ilerleyişine büyük etkisi vardır.

Ortaçağ'da Doğu felsefesi tarihinde ilmî felsefî talimlerin temsilcileri mevcudatın, maddi ve manevî şeyler dünyasının yaranışını zaruri olarak meydana geldiğini göstermişler. Burada onlar dünyanın ilahi tarafından yaratılması hakkında hükmünü ileri süren dini-felsefî akımların temsilcilerinden farklı mevkiden çıkış ediyordular.

Prof.Dr. Zakir Memmedov yazmıştır ki, Meşşâilik akımının temsilcilerinin ontolojisi mevcudatın mertebelerinin tek bir başlangıçtan, ilk sebep olan varlıktan meydana çıktığını onaylayan Yeni Platonculuk emanasiya teorisine (Emanationism) dayanır. Meşşâilik akımının temsilcileri bu teorini ayrıca tekrar etmemiş, onu öz teorisine uygun şekilde hazırlamışlardır [Məmmədov Zakir, 1994: 72].

Dini bilimle fakih-mütakellimlerin, dünyevi bilimlər ise esasen meşşailerin ve işrakilerin eserlerinde ifade olunmuştur. Ortaçağ'da İslâm aleminde filozofların ve düşünürlerin varlık felsefesinde zaman kavramına büyük önem vermişler.

Bu yüzden ilk önce zaman kavramına bilimlerin münasebetinden bahsetmek gerektir. Bundan sonra zamanla ilgili Ortaçağ düşünürlerinin bakışlarını araştırmak olur.

1. Bilimlerde zaman kavramı

Zaman sürenin, iş ve hareketin geçtiği aşamaları ifade eder. Bu bakımdan zaman su gibi akıp gidiyor derler. Zaman ölçü birimi gibi de kabul edilmiştir.

Genellikle, birçok bilim dalında bir kavram gibi zaman araştırma konusudur. Türkiye'nin araştırmacısı ve yazarı Orhan Hançerlioğlu zamanı, tüm varolanların bir birlerinin yerini alarak zincirlendikleri sonsuz süre gibi takdim etmiştir. O, zaman kavramını I. Fizik, II. Toplumbilim (Sosyoloji), III. Mantık, IV. Ruhbilim (Psikoloji), V. Dilbilim ve VI. Ekonomide araştırmıştır.

Fizikte zaman: tüm varolanları içinde bulunduran sınırsız yeri dilegetiren uzay kavramıyla sıkıca bağımlı olarak özdeğin varolma biçimlerinden başlıcasını dile getirir.

Toplumbilimde zaman kavramı hakkında Orhan Hançerlioğlu Fransız toplumbilimcisi Emile Durkheim'in (1858-1917) zaman üzerine düşüncelerini göstermiştir. Durkheim "zaman kavramının kaynağı toplum" olduğunu yazmaktadır: Zaman, öyle bir soyut, kişilikdışı (İmpersonnel) bir çerçevedir ki yalnız bireysel varlığımızı değil, insanlığı da sarar. Bu, öyle sınırsız bir şeydir ki orada bütün süre (Duree) zihnin önüne serilmiş, olanaklı bulunan bütün olgular da belli değişmez işaret noktalarına göre yerleşmişlerdir. Böyle örgütlenen zaman, benim zamanın değildir; bu, aynı uygarlığa bağlı bütün insanların düşündükleri nesnel bir zamandır.... Gerçekten de gözlemler tanıtıyor ki, zamana göre sıralanan bu zorunlu işaret noktaları toplum yaşamından alınmıştır. Gün, hafta, ay, yıl, bölümleri hep belirli aralıklarla kutlanan dinsel törenleri, beyramları, çeşitli toplum törenlerini karşılar. Takvim hem kollektif eylemlerin ritmini bildirir, hem de bu eylemlerin düzenini sağlar. Uzay için de bu böyledir" [Hançerlioğlu Orhan, 1976: 356-357].

Mantıkta zaman kavramı Aristoteles'in biçimsel (formel) mantığında on ulamdan (kategori) biridir. Ruhbilim terimi olarak tepki zamanını, eşdeyişle deneğin bir uyarıya karşılık verme süresini dilegetirir. Dilbilim terimi olarak eylemlerin belirttikleri geçmiş, şimdi ve gelecek zamanları dilegetirir: Geldi, gelmiş, geliyor, gelecek, gelir gibi. Ekonomide zaman kavramı söz konusu olduğunda insan emeği kastedilir. Marksçı ekonomide zaman ögesi çok önemlidir. Çünkü insan emeği, zaman ölçüsünden başka hiç bir ölçüyle ölçülemez. Emeğin niceliği (miktarı), ancak emek harcama zamanı'yla ölçülür [Hançerlioğlu Orhan, 1976: 357].

Zaman "felsefe kavramı olarak: oluş, gelip geçiş, değişme ve süreklilik biçimi; dönüşü olmayan bir doğrultuda birbiri ardından gitme. Zaman, sürüp giden doğru bir çizgi olarak düşünülebilir; geriye doğru sonsuza değin uzanır (geçmiş), aynı zamanda ileriye doğru (geleceğe) akıp gider" [Akarsu Bedia, 1975: 191].

Türkiye'nin düşünürü Hilmi Ziya Ülken (1901-1974) varlık kavramını zaman kavramını ile birlikte açıklamıştır. O, Antik Yunan filozoflarının Parmenides, Platon ve Aristoteles'in bakışlarını sunmuştur. Parmenides sınırlı ve küre biçiminde "zamansız ve değişmesiz varlık" fikrini ileri sürmüştür. Eflâtun "ezeli dönüş" halinde kapalı bir zaman kabul ediyordu. Aristo zamanı harekete irca etti: zaman onca hareketle, hareket de zamanla ölçülür. Bu, bir nevi kısır döngü ise de zaman kavramına bir dereceye kadar genişlik verdi. Ancak hareketi de, zaman da kuvveden fiile geçmeyle açıkladı. O, Eflâtun'un Fisagor'dan mülhem devreli (cyclique) zaman fikrine göre bir ilerleme idi. Eflâtun'un görüşünde her şey mahvolduktan sonra yine eski yerine dönecektir. Zaman onda ruhların beden değiştirmesi (metempsychose) fikrine bağlı idi. Halbuki böyle bir fikir ne ilim zihniyetine, ne metafizik düşünceye uygundur. Kimse şimdiye kadar ciddi ve kontrollü olarak böyle bir şeyi tesbit etmemiştir. Plotin'de zamansız ve sonsuz varlık fikri Parmenides'deki eksigi düzeltti: Zamansız ve hareketsiz olan bütün varlık nasıl sonlu olabilir? Anaximandros düzeltilmiş olarak tekrar meydana çıkıyor [Ülken, 1968: 402].

Bu konuda Hilmi Ziya Ülken daha sonra yazmıştır: Renaissance filozofları (Bruno, de Cusa) sonsuz fikrini canlandırdılar, fakat zaman fikrine cephe aldılar. Buna karşı Orta Çağ'da Augustin yaşanmış zamanın üç buudunun (geçmiş - hal - gelecek) sübjektif olarak kuruluşundan hareketle zamansız ve mutlak varlığa geçtiği için modern düşünceye daha yakındır. Modern felsefede Descartes ve cartesien'ler zaman fikrine değer vermediler. Yalnız Leibniz'de müphem olarak mekanın yanında yer aldı. Mekanizm alemleri hareket ve uzamla açıklamayı yeter gördüğü için her şey yine değişmez varlığın yarattığı hareket düzeni olarak anlaşıldı. Eski felsefe böylece positivisme'e kadar zamansız varlık fikrini devam ettirdi [Ülken Hilmi Ziya, 1968: 402-403].

Hilmi Ziya Ülken İlkçağ ve Ortaçağ'da mevcut olan "varlıksız zaman" fikrinden de bahsetmiştir. Bu fikir Aristo'da, Farabi'de, yaratış doktrinini geliştiren Ortaçağ felsefelerinde boşluk ve Dehr olarak görülüyor. Eflatun'daki izafi yokluk ile Demokrit'in atomlar arasında gördüğü "boşluk" alem yaratılmadan önceki boşluk ve yokluk halinde devam etti. Bu yüzden bir kısım Kelamcılar yaratış fikrini buna dayandırdılar. "Yokluktan hiç bir şey çıkmaz", "Yokluk düşünülemez" yerine "yoktan varolma" (Creatio ex nihilo) dediler. Yunanlılar felsefeden önce Chronos'un (zaman) Cosmos'u (Alem) meydana getirdiğini söylüyorlardı. Chronos alemi şekilsiz ilk maddeden meydana getirmiş olduğu için yaratıcı değil yapıcı (Demiurgos) sayılıyordu. Fakat Gök dinleri (Hristiyanlık ve İslam) alemin yaratılmış olduğunu kabul ettikleri için başlangıcı olmayan şekilsiz maddeyi kaldırdılar. Başlangıcı olmayan yalnız bütün varlıkların kendisinden çıktığı sonsuz varlık, Allah'tır. Bu fikir varlıksız zaman fikrinin reddi demektir. Halbuki Batıl-iller, Dehriler, atomcular varlığın bulunmadığı bir sonsuz boşluğu, varlıkların kendisinden çıktığı "Dehr"i, zamanı savunmada devam ediyorlar ve bu soyut kavrama sonsuzluk veriyorlardı. Fakat zamansız varlığın duyu sezgisi ve düşünce ile kavranması mümkün olmadığı gibi, varlıksız zamanın da bu araçlarla kavranması mümkün değildir [Ülken, 1968: 403].

"Varlıksız zaman" fikrinin Aristo'nun hareketten çıkardığı zaman fikrinin beri ilmi bakımdan bu en mühim ilerleme idi. Yalnız arada Ebu'l-Berekât'ın daha XIII. yüzyılda Aristocu zaman fikrini tenkit ederek bir takım karşı kanıtlarla hareketin bulunmadığı bir 'alemden zamanın süre (duree) olarak anlaşılması gerektiğini söylemesi (Batı dünyasınca bilinmeyen) mühim bir yeniliktir. Bu yenilik yalnız hareket yerine sürenin konmasında değil, zamanın Aristo'da ve Kant'da olduğu gibi duyu sezgisinden çıkarılacak yerde bir kavram olarak isbat edilmesinde idi. Zaman gözlem ve tecrübe ile elde edilmez, düşünülür. Duyarlığa değil, zihne aittir [Ülken, 1968: 404].

İngiliz matematikçi, filozof Isaac Newton'un bakışları ile ilgili onun öğrencisi ve savunucusu filozof, ilahiyatçı Samuel Clarke'ın (1675-1729) Alman filozofu ve matematikçisi Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) ile yazışmaları tarihte iyi bilinmektedir. Bu anlamda Hilmi Ziya Ülken Leibniz'in 1716'da Clarke'a yazdığı mektuplardan birini hatırlatıyor, bu mektupta Leibniz kendi relationnel zaman görüşünü açıklıyor ve bunu sebeplik fikrine dayandırıyor.

Nitekim Leibniz de zamanı sebeplik fikrinden çıkarırken bir kavram olarak düşünüyordu: zaman vakaların sıralanmasını sağlayan ve onlardan önce gelen bir şudur. Fakat bu Newton'un farzettığı gibi mutlak bir cevher değil, bir münasebet şudur. Vakalar arasında ardardalık münasebeti vardır. Zaman vakaların sıralanmasından doğar. Bu münasebet her türlü referans sisteminden bağımsızdır. Bunun için Leibniz'in zaman görüşü relativiste değil, relationnel dir. Leibniz, Bourguet'ye bir mektubunda "mekanın noktaları arasında hiç bir mantiki öncelik yoktur. Halbuki bir lahza başka bir lahzadan yalnız zaman bakımından değil, mantıkça da öncedir" diyor [Ülken, 1968: 403-404].

Zaman geniş bir kavramdır ve tüm tarihi dönemlerde büyük değer taşımıştır. Ortaçağ'da İslâm düşüncesi tarihinde dünyanın, evrenin yaratılışı hakkında meseleleri araştırırken zaman kavramına dikkat etmişler, zaman varlıkla birlikte araştırma konusu olmuştur.

2. Ortaçağ'da Doğu filozofların ve düşünürlerin zaman kavramına bakışları

İslâm dininin mukaddes kitabı Ku'ran-ı Kerim'de zaman kavramından bahsedilmiştir. Ku'ran'ın Allahın Kudretini gösteren Bakara Suresinin 259 Ayetinde: "Çatıları çökmüş, duvarlar kırılmış bir köy tarafından geçen kişinin hikayesinde söylendiği gibi o kişi "Allah bu köyü ölümünden sonra nasıl diriltecektir?", sormuştur. Bu durumda, Allah onu yüz yıl ölü bıraktı,

sonra dirilderek ondan sordu: “Ne kadar uyudun?” O: “Bir gün, belki, bir günden daha az”, cevap vermiş. Allah ona: “Belki, yüz yıl uyudun, yiyeceğine ve içeceğine bak, henüz bozulmamış. Bir de eşeğine bak! Seni insanlara ibret olması için böyle yaptık. Şimdi eşeğin kemiklerine bak, kemikleri nasıl birbirile birleştirir, sonra da onlara et giydiriyoruz? – dedi. O, kendisine bunlar belli oldukça dedi: “Artık biliyorum ki Allah herşeye güç yetirendir” [Quran, 1997: 44].

Kehf Suresinde zaman kavramı hakkında belirtilmiştir: “Biz onları mağarada yıllarla (üç yüz dokuz yıl) uykuya verdik (11). Sonra iki kabileden (müminlerden ve kafirlerden) hangisinin onların (mağarada) kaldıkları süreyi daha iyi hesap ettiğini belirtmek için onları uyandırdık (12)” [Quran, 1997: 295].

Ku’ran-ı Kerimin Müminun Suresinde zaman kavramı insanın yeryüzündeki hayatı ile ilgili gösterilmiştir: Allah kıyamet günü kafirlere böyle buyuracak: “Yeryüzünde yıl sayısı olarak ne kadar kaldınız?” (112). Onlar: “Bir gün, ya da bir günün birazı, her durumda, sayanlardan (insanların emellerini sayan meleklerden) sor” – cevap verecekler (113). Allah buyuracak: “Eğer (hakikati) bilseydiniz, siz (orada), çok az (zaman) kaldınız! (Dünya hayatı ahiret hayatı ile karşılaştırıldığında çok kısadır). (114)” [Quran, 1997: 350].

Mearic Suresinde zaman kavramı hakkında belirtilmiştir: “Melekler ve Ruh (Cebrail), Onun dergah-ı ilahiyesine (dünya ile karşılaştırıldığında) süresi elli bin yıl olan bir günde çıkabilmektedir (4)” [Quran, 1997: 569].

Böylece, Ku’ran-ı Kerim’in Bakara Suresinde, Yunus Suresinde, İsrâ Suresinde, Hac Suresinde, Müminun Suresinde, Secde Suresinde, Mearic Suresinde ve başkalarında zaman kavramı saat, gün, ay, yıl gibi değerlendirilir.

Müslüman Doğu ülkelerinde Ortaçağ’da hem dini, hem de dünyevi (seküler) bilimler gelişmişti. Ortaçağ’da İslâm düşüncesi tarihinde filozofların ve düşünürlerin zaman kavramı üzerine bakışlarını araştırmanın büyük önemi vardır. Bu tarihi dönemde bilim insanları zamana çeşitli açıdan yanaşmışlar. Ebu Yusuf Yakub ibn İshak el-Kindî’nin (800-873), Ebu Hasan Ali ibn İsmail el-Eşârî (873-935), İhvân-ı Safâ felsefi cemiyetinin, Doğu peripatetiklerinin (meşşailerin) zaman kavramına bakışları felsefe tarihinde önemli tetkikat objelerindedir.

Doğu peripatetizminin ilk büyük temsilcisi, mu’tezile Ebu Yusuf Yakub el-Kindî tüm bilim alanında değerli eserlerine göre ansiklopedik bilim adamı olarak büyük ün kazanmıştı. Onun eserleri müslüman ülkelerinde örnek olmuş, XI. yüzyıldan itibaren Latince’ye çevrilmiş ve Avrupa’da geniş yayılmıştır.

Ebu Yusuf Yakub el-Kindî peripatetizmi yaratıcı bir şekilde tebliğ eden ilk Arap filozofudur. Onun “İlk felsefe” (“el-Felsefet al-ula”) kitabında İlk sebep hakkında ilim ilk felsefe olarak adlandırılmıştır. Çünkü diğer felsefenin tümü onun bilgisindedir. Demek ki bu sebep şerefde bir ilkdir, cinsde bir ilkdir, tasarımda bir ilkdir (en muteber olarak bilinendir) ve zamanda bir ilkdir (çünkü o, zamanın sebebidir) [Kindi, 1999: 31-32].

Kindî’ye göre, eğer hareket mevcuttursa gerektiği gibi cisim de mevcuttur. Eğer cisim mevcuttursa gerektiği gibi hareket de mevcuttur. Zaman hareketin önüne geçmez. O halde zaman gerektiği gibi cismin önüne geçmez. Çünkü zaman sadece hareketlidir. Hareketsiz bir cisim yoktur, cisimsiz ise hareket yoktur. Cisim sadece bir sürededir. Cismin süresi sadece hareket mevcut olunca oluyor. Çünkü cisim her zaman hareket halinde mevcuttur. Böylelikle, cismin süresi her zaman cismin gerekli özelliğidir. Sürenin ölçüsü her zaman cismin gerekli özelliği olan cismin hareketidir. Böylece cisim hiçbir vakit zamanın önüne geçmez.

Kindî cisim, hareket ve zamanı karşılaştırmıştır: Cisim, hareket ve zaman hiçbir vakit birbirinin önüne geçmez. O halde sonsuz zaman olamaz: çünkü aktüel olarak sonsuz ne kemiyet ne de kemiyete sahip olan vardır. Her bir zaman aktüel olarak sonludur. Cisim zamanın önüne geçmez. Evrenin cismi öz gerçekliğine göre sonsuz olamaz. Evrenin cisminin gerçekliği gerektiği gibi sonludur. Bundan dolayı Evrenin cisminin ezeli olması mümkün değildir [Kindi, 1999: 44].

“Cisim madde ve formadan oluşmuştur” fikrini öne süren Kindî hareket ve zamandan bahsetmiştir: Hareket olmasaydı cisim olamazdı. Böylece, cisim ve hareket birbirinin önüne geçmez. Zaman hareketten kaynaklanıyor. Çünkü hareket bir değişikliktir. Değişim ise değişen şeyin miktarının ölçüsüdür. O halde hareket değişen şeyin miktarının ölçüsüdür. Zaman ise hareketle ölçülen dönemdir. Her cismin süresi vardır. Cismi hareketle ölçülen bir süre önüne geçmez. Böylelikle, cisim, hareket ve zaman gerçekte birbirinin önüne geçmez, onlar gerçekte birliktedir. Eğer zaman aktüel olarak sonludursa, cismin gerçekliği gerektiği gibi sonludur [Kindi, 1999: 44-45].

Kindî zamanın geçmişde ve gelecekte aktüel olarak sonsuzluğunun imkansızlığının açıklamasını vermiştir: Zamanın her bir anından önce böyle bir an var ki, ondan önce anın olmadığı bir ana, yani ondan önce var olmayan bir an süresine çıkıyor. Başka türlü de olamaz. Eğer başka türlü olabilseydi zamanın her anın arkasında sonsuz bir an olurdu. O halde ebedi varsayılmış bir zamana çıkıyor. Çünkü geçmişte olan sonsuzdan bu varsayılmış şimdiki zamana kadar olan müddet, gelecek zamanda sonsuza doğru bu varsayılmış zamana eşit olur. Eğer sonsuzdan sınırlı bir zamana kadar ne geçtiğinin bilinmesi durumunda, onda bu malum zamandan sonsuz zamana kadar ne geçtiği malumdursa, onda bu malum zamandan sonsuz zamana kadar geçtiği de malumdur. Bu durumda sonsuz sonlu olur. Bu ise mümkün olmayan karşı çıkmadır [Kindi, 1999: 45].

Kindî cisim üzerine araştırma yaparken zaman kavramını kullanmıştır. Zaman sonsuz değil, gerektiği gibi sonludan geliyor. Cismin süresi sınırlı değildir. Cismin süresiz olması mümkün değildir. O halde cismin gerçekliği sonsuz değildir, cismin gerçekliği sonludur. Cismin ezeli olması mümkün değildir.

Düşünür zamanla ilgili düşüncelerine devam ederek yazmıştır ki, aktüel olarak, sonsuz zamanın geleceği var olamaz. Çünkü geçmiş zamanın, belli bir zamana kadar sonsuz olması eğer mümkün değilse ve zamanlar birbirini takip ederse, o halde, belli sonlu zamana her seferinde bir zaman arttırıldığında arttırılan belli bir zaman mecmusu belirlidir. Zaman kesintisiz kemiyetdendir, yani geçmiş ve gelecekle müşterek bir lahza vardır. Onun ortak anı geçmiş zamanın son sınırı ve gelecek zamanın ilk sınırı olan şimdidir. Her bir belli bir zamanın iki sınırı vardır: ilk sınır, son sınır. Eğer iki belirli zaman her ikisi için ortak aynı sınırla birleşirse, onda o ikisinden her birinin kalan sınırı belirlidir, malumdur [Kindi, 1999: 45-46].

Böylece, Kindî zaman kavramına selefleri gibi bakmıştır. Bu anlamda o, zamanı cisim ve hareketle karşılaştırmış, zamanı geçmiş ve gelecek gibi de araştırmıştır.

Ortaçağ İslâm düşüncesi tarihinde kelam ekolünün de temsilcilerinin zaman kavramı hakkında görüşlerini araştırmanın büyük önemi vardır. Bu bakımdan Eşâri'nin zamanla ilgili düşüncelerine dikkat etmek gerektir.

Eşârilik mezhebinin kurucusu Ebu Hasan Eşâri gençliğinde mu'tezile mezhebinin temsilcileri ile hemfikir olmuş, onlarla tartışmalar yapmıştır. Fakat sonra Ebu Hasan Eşâri mu'tezile mezhebine karşı çıkmış, Eşârilik mezhebini yaratmıştır.

Ebu Hasan Eşâri “Makâlât al-İslâmiyyin ve ihtilaf al-müsellin” eserinde zamanın gerçekliğine dair mutekellimlerin görüşlerini açıklamıştır. Mutekellimlerin bazıları “zaman işler arasında farktır. Bu işten işe arada olanın sürecidir. Her bir zamanla bir iş gerçekleşir (Ebülhüzeyl)”, bazı mutekellimler “zamanı gökyüzünün hareketi olarak kabul etmişlerdir. Çünkü Allah-teala onların zamanını şeyler için tayin etmiştir (Cübbai)” [Əşəri, 1999: 62].

Basra’da X. yüzyılda ortaya çıkmış İhvân-ı Safâ felsefi cemiyetinin temsilcileri düşüncelerini, bakışlarını 52 risalede ifade etmiştir. İhvân-ı Safâ felsefi cemiyeti zaman kavramından, zamanın mahiyetinden ansiklopedik kitaplarında göstermişlerdir. Onlar zamanı yılların, ayların, günlerin, saatlerin yürüyüşü hesap yapanların olduğunu yazmışlar. İhvan-ı Safa’ya göre zamanın bölümlerinden en uzununu yıllardır. Yılların geçmişi ve gelecek olanları vardır. İhvân-ı Safâ “onlardan sadece tek bir yıl var” yazarak, bu yılın da artık geçmiş ve henüz gelmeyen bir ayı olduğunu bildirmişlerdir. Tek bir ayın günlerinden de öylesi vardır ki, artık geçip, öyleleri vardır ki, henüz gelmeyibdir. Onlardan tek bir gün var, bu günün de saatlerinden geçmişi ve gelecek olanı vardır. Onlardan sadece tek bir saat vardır, bu saatin de bölümlerinden öylesi var ki, artık geçti, diğeri ise henüz gelmeyibdir. İhvan-ı Safa cemiyeti buradan sonucuna gelir ki, bununla zamanın asla bir varlığı yoktur [Safliq Qardaşları, 1999: 90-91].

İhvân-ı Safâ ansiklopedik kitabında zamanın ebediliyi ile ilgili meseleden bahsedilmiştir. Öyle ki, zamanın tamamı gündüz ve gecedir - yirmi dört saattir. O, Dünya’nın kendi etrafında sürekli olan devretməsindən yirmi dört yerde mevcuttur. İhvân-ı Safâ cemiyetine göre zaman Yer çevresinde gece ve gündüzün daim ötüb geçmesinin tekrarını düşünen herkesin nefsinde suretleri hasil olan yıllar, aylar, günler ve saatler cümlesinden başka bir şey değildir [Safliq Qardaşları, 1999: 91-92].

Doğu peripatetikleri alemin ezeliyeti konusunda zaman kavramından bahsediyorlar. Onların bakışları mutekellimlerin mevkinden farklıdır. Mütakellimler yaratılışçılık teorisinden hareket ederek Allah’ın yaratmak bakışını islam mutaassıplığıyla yorumluyor, Yaradan mahlukatı özgür irade ile yarattığını ısrarla söylüyorlardı. Onlar Yaradanı peripatetiklərin tabirindeki Vacib varlıkla, mahlukatı ise mümkün varlıkla eşitleşdirmir, Vacib varlıkla mümkün varlık İlk sebep ile sonuç örneğinde alındığı halde Yaradan ile mahlukat arasında nedensellik ilişkisi yoktur. Buradan alemin ezeli olub olmadığı müeyyenleşir. Mütakellimlere göre Yaradan ile mahlukat arasında zaman farkı olduğu için alem ezeli değildir. Peripatetik filozoflara göre ise Vacib varlıkla mümkün varlık arasında zaman farkı olmadğı için alem ezeldir.

İbn Sina (980-1037) ve onun talebesi Behmenyar (993-1066) da İlk sebep ile sonucu, Vacib varlıkla mümkün varlığı zamanca birge kabul etmişler [Məmmədov Zakir, 1994: 85].

Azərbaycan şairi ve düşünürü Muhammed Fuzuli (1483-1556) “Matlau’l-İ’tikad” eserinde bu husus hakkında yazmıştır: “Filozoflar demiştir: alem kadimdir, çünkü o, tam sebepten hemen çıkmıştır. Bu yüzden de, ondan önce yokluk olmamalıdır. Çünkü ilkinlik zamanın olmasını talep ediyor. Zaman ise yoklukla bir araya sığmayan mevcuttur” [Füzuli, 1987: 45].

Nasireddin Muhammed Tusi insanın yaratılışını Ku’ran-ı Kerimin Ayetlerine istinaden açıklamıştır. Düşünür insanı Allahın yeryüzündeki benzeri gibi karakterize ederek yazmıştır: Allah “kendine benzer yaratmak istediğı insanın mayasını kırk üsul ile geliştire-geliştire, kırk kere bir biçimden başka biçime, bir haldan diğeri bir hale düşürdü, “İnsanın balçığını kırk gün kendi elimle yoğurdum” dedi”. Nasiruddin Tusi’ye göre Allah insanı başka varlıklardan öz üstünlüğüne nazaran ayırmıştır. Filozof Ku’ran-ı Kerimin “Biz insanı en güzel biçimde yaratdık” Ayetine uygun olarak yazıyordu: “Onda beğenmeğe layık işaretler meydana çıkınca hiçden yaranmışların en güzeli olan insan suretini (Allah) ona bahşetti”.

Nasireddin Tusi insanın cismi tamamlandıqdan sonra Allahın hükmü ile onun ruha sahip olduğunu belirtmişdir: “Allah kendi əmiri ilə insana bir kere “ol!” deməklə ruh verdi. “Bizim emirimiz sadəcə bir kere verilir”, “ol!” emiri edilecek, göz açıp kapayıncaya qadar, belki ondan da çabuk hər şey hazır olur” [Tusi, 1980: 32].

Nasireddin Muhammed Tusi'ye görə Allah insanı “yıldan yıla, gündən güne, belki de bir lahza dan digər lahza ya bir derecedən digər dereceye, bir kattan digər kata qadar yüksəltməklə” onu yaratılmışların ən şərəflisi yapmışdır [Tusi, 1980: 32].

Böylelikle, Ortaçağ'da İslâm düşüncəsi tarihinde bilim adamları və filozoflar zaman kavramına ait oldukları doktrinlərə görə fərqli bir baxış açıısından yaxlaşmışlar.

Sonuç

Zaman kavramına çeşitli bilimlərdə fərqli açılardan yaxlaşılmışdır. Daha önce de belirtildiği gibi zaman kavramı fizik, sosioloji, mantık, psikoloji, dilbilim və ekonomide kullanılmışdır. Bu yüzden zaman kavramına felsefi bakımından yaxlaşılması gerektir. Ortaçağ'da Müslüman Doğu ülkelerinde Ebu Yusuf Yakub el-Kindî'nin, Ebu Hasan Eşâri'nin, İhvân-ı Safâ felsefi cəmiyyətinin temsilcilerinin, Doğu peripatetiklərinin zaman haqqında baxışlarının araşdırılmasının böyük önemi vardır.

Hilmi Ziya Ülken Ortaçağ İslâm aleminin filozofları gibi zaman kavramına varlık kavramı ilə birlikdə baxmışdır. Hilmi Ziya Ülken'e görə mutlak olaraq Varlık bütün varolanları içine alır, başı və sonu yoktur, bu anlamda mutlak Varlık sonsuzdur. Düşünür buradan varlığın öncəsi və sonrası olmadığı için geçmişini və geleceğini de olamaz, öyle isə zamanı yoktur kanaatına gelir. Mutlak Varlık zamansız varlıqdır. Bütün izafi varlıklar zamana bağılıdır. Fakat zaman da, bu zamansız varlığa bağılıdır. Öyleyse zaman sonsuzluğun içinde bir kesit, sonsuzluğa görə sonlunun değışmə ölçüsüdür [Ülken, 1968: 401-402].

Tarih boyunca zaman kavramı çeşitli felsefi öğretilerde araşdırma konusu olmuşdur. Bu anlamda filozofların və düşünürlərin baxışları temelinde zaman kavramına tahirsəl-felsefi yaxlaşım önemlidir.

KAYNAKÇA

AKARSU, Bedia (1975). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları. 233 s.

ƏŞƏRİ, Əbülhəsən (1999). *Müsləmanların fikirləri və ibadət edənlərin rəy müxtəlifliyi*. //Şərq fəlsəfəsi (IX-XII əsrlər). Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edən: Zakir Məmmədov. Bakı, BDU nəşriyyatı: s. 47-62

FÜZULİ, Məhəmməd (1987). *Mətlə' əl-ətiqad*. //Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edən: Ziya Bünyadov. Bakı, Yazıçı nəşriyyatı. 101 s.

HANÇERLİOĞLU, Orhan (1976). *Felsefe Ansiklopedisi*. Kavramlar və Akımlar, I. İstanbul, Remzi Kitabevi. 458 s.

KİNDİ, Yəqub (1999). *İlk fəlsəfə*. //Şərq fəlsəfəsi (IX-XII əsrlər). Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edən: Zakir Məmmədov. Bakı, BDU nəşriyyatı : s. 31-46

QURAN (1997). //Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Vasim Məmmədəliyev və Ziya Bünyadov. Bakı, Qismət Nəşriyyat və Poliqrafiya Ltd.

MƏMMƏDOV, Zakir (1983). *Bəhmənyarın fəlsəfəsi*. Bakı, Elm nəşriyyatı. 208 s.

MƏMMƏDOV, Zakir (1994). *Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi*. Bakı, İrşad nəşriyyatı. 343 s.

MÜZNİB, Əlabbas (1990). *Müxtəsər ənbiya və islam tarixi*. //Çapa hazırlayanı: Cahangir Qəhrəmanov. Bakı, Gənclik nəşriyyatı

SAFLIQ QARDAŞLARI (1999). *Traktatlardan seçmələr*. //Şərq fəlsəfəsi (IX-XII əsrlər). Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edən: Zakir Məmmədov. Bakı, BDU nəşriyyatı: s. 77-92

TUSİ, Nəsirəddin (1980). *Əxlaqi-Nasiri*. //Fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edən: Rəhim Sultanov. Bakı, Elm nəşriyyatı. 256 s.

ÜLKEN, Hilmi Ziya (1968). *Varlık ve Oluş*. Ankara Üniversitesi Basımevi. 530 s.